

Ubuntu, leiderschap en burgerschap 11 september 2024 ISVW

Ubuntu Een model voor verzoening ¹

Ubuntu en Nelson Mandela

1 Groepsfoto en ‘de sprekende mens’

Wanneer wij het over Nelson Mandela hebben, stellen wij hem te midden van een groep geestverwanten voor. Geen geïsoleerd beeldhouwwerk, en al helemaal niet op een sokkel geplaatst. Mandela was in de strijd tegen de apartheid in Zuid-Afrika vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw tot aan zijn heengaan in 2013 omringd door medestanders. Hij was in zijn protest tegen schrijnend onrecht *vertegenwoordiger*. Hij manifesteerde zichzelf als ‘de sprekende mens’, als *homo loquens*, zoals de Zuid-Afrikaanse filosoof Mogobe Ramose de mens in zijn kracht typeert.²

Als beëdigd jurist pleitte Nelson Mandela samen met zijn compagnon Oliver Tambo voor de zwarte Afrikaan. *Woorden* waren het die een begin van emancipatie inluiden. Daarbij zochten zij geregeld de mazen van de toenmalige, discriminerende wet. Geregeld met succes.

¹ Voor dit opstel maak ik gebruik van Henk Haenen, *Ubuntu en Nelson Mandela. Afrikaanse filosofie van verzoening*, Uitgeverij DAMON, Eindhoven 2018.

² Mogobe B. Ramose, *African Philosophy through Ubuntu*, Mond Books Publishers, Harare, Zimbabwe 2005, p30. In de Nederlandse (verkorte) vertaling *Ubuntu. Stroom van het bestaan*, Uitgeverij Ten Have, Utrecht 2017, komt de betekenis van het *spreken* voor de ontvouwing van het menselijke – *humanness* – in de mens zelf, in zijn gemeenschap en in de hem omringende natuur, goed tot uitdrukking op p33: “Zonder het spreken van *umuntu* is *ubu* – veroordeeld tot onafgebroken stilte. Het spreken van *umuntu* is dus verankerd in *ubu* – ; het wentelt eromheen en is er onontkoombaar op georiënteerd.” *Umuntu* is hier de sprekende mens en *ubu* de werkelijkheid (het *zijn* – dat door het *worden* in beweging wordt gebracht). Structuur en dynamiek vullen elkaar aan. Ze zijn *complementair*.

Later kregen Mandela's woorden een algemene strekking: de verdediging van burgerrechten door het African National Congress (ANC).

Maar ook contacten met de South African Communist Party waren en bleven voor Mandela belangrijk. De communistische doeleinden van revolutie door de arbeidersklasse en een door de staat geleide economie waren voor hem echter niet de hoofdzaak. Eerder de uitgangspunten van *gelijkheid* en *delen van bezit* spraken hem aan. *Uitgangspunten* laten hier de dynamiek van concrete politieke en maatschappelijke veranderingen open. Ze sluiten het onverwachte, niet planbare niet uit. Dit in tegenstelling tot communisme als ideologie.

Mandela was getroffen door het ontbreken van iedere vorm van racisme binnen de gelederen van de SACP, - ze waren er 'kleurenblind'.³ Het tekende Mandela's benaderingswijze van mensen, van politiek en van de ordening van de samenleving. Hij zocht naar sleutels voor verzoening en bevrijding uit het apartheidssysteem. Dogmatische kanten van politiek, religie en levensovertuiging liet hij daarbij terzijde.

Deze ruimhartige houding was bij Mandela geïnspireerd door het Afrikaanse traditionele ubuntu-besef, met hart en nieren deel uit te maken van een gemeenschap en daarvoor verantwoordelijk te zijn. Ook het praktisch en strijdbaar afgestemde christendom, zoals dit door Desmond Tutu werd voorgestaan, betekende voor Mandela een anker. Wraak op de racistische vernedering en sociaaleconomische onderdrukking door de witte minderheid moest voorkomen worden. Als die geest eenmaal uit de fles was dan zou anarchie wild om zich heenslaan.

Ook werden door het witte minderheidsregime etniciteiten van kleur tegen elkaar uitgespeeld. Zo werd de Inkatha Freedom Party van Buthelezi tegen het ANC opgehitst en van wapens voorzien. Hoe met deze politieke en maatschappelijke hogedrukpan om te gaan? Verzoeningspolitiek was de enige strategie om bloedige implosies van de samenleving te voorkomen.

De levenshouding en politiek van verzoening in de tijd dat Zuid-Afrika op de rand burgeroorlog stond, lag niet voor de hand. Mandela moest met inzet van zijn hele persoonlijkheid in een oerwoud van frustratie en venijn deze creatieve weg zien te banen. De weg naar vrijheid vroeg om moed, inventiviteit, compassie, idealisme, charismatisch leiderschap én realiteitszin. Hoe vreemd het ook mag klinken, de daartoe benodigde *innerlijke* strijd, voerde Mandela tijdens een langdurige periode van gevangenschap. In een brief aan zijn vrouw Winnie schreef Mandela hierover:

“... de cel is een ideale plaats om jezelf te leren kennen, om echt en regelmatig het proces van je eigen gedachten en gevoelens na te gaan. Bij het beoordelen van onze vooruitgang als individu, hebben we de neiging ons te concentreren op uiterlijkheden, zoals iemands sociale positie, invloed en populariteit, zijn rijkdom en opleidingsniveau. Die zijn natuurlijk belangrijk in het bepalen van iemands succes in materiële zaken en het is heel begrijpelijk als veel mensen zich vooral inspinnen om daarin veel te bereiken. Maar innerlijke factoren zijn veel belangrijker voor iemands ontwikkeling als menselijk wezen.”⁴

³ Nelson Mandela, *De lange weg naar de vrijheid. Autobiografie*, Olympus, Amsterdam 2004, p74-75.

⁴ Nelson Mandela, *In gesprek met mijzelf. Persoonlijke notities*, Uitgeverij Unieboek/Het Spectrum bv., Houten – Antwerpen 2010, p207.

Deze brief schreef Mandela op Robbeneiland. Hij verbleef er vele jaren met politieke medegevangenen onder een streng en racistisch regime. “Jezelf” betekende voor hem “*jezelf te midden van je medegevangenen*”, dat wil zeggen “medestrijders voor toekomstige bevrijding”.

Mandela had op Robbeneiland samen met Walter Sisulu, Ahmed Kathrada en anderen een hecht netwerk opgebouwd, om ervaringen te delen. In weerwil tot alle misère werd gezamenlijk een perspectief ontworpen van hoop en weerbaarheid in de toekomst van Zuid-Afrika. Het hield hun op de been en gaf overlevingskracht in bange, benauwende jaren.

Het ‘ik’ van Mandela was dus interactief, betrokken op een voortdurende dynamiek met het ‘wij’ van medemensen, van medegevangenen, van medestrijders en medebevrijders, maar ook op de ‘cipier’ en andere functionarissen van het Zuid-Afrikaanse gevangenisstelsel. Hoe met hen te onderhandelen, hoe hén voor zich en voor een nieuw vrijheidsperspectief te winnen.

Groepsfoto typeert daarom deze menselijke conditie veel beter dan *individueel portret*. Het markeert een ubuntu-positie en een doorleefd ubuntu-besef. En hoe belangrijk was hierbij het *spreken*! Een dodelijke zwijgen werd op Robbeneiland en daarna telkens doorbroken. De onderdrukte bevolkingsgroepen in Zuid-Afrika kregen stemrecht, en dat in velerlei opzicht. De sprekende mens kwam stap voor stap tot zijn rechten en waardigheid. Hierin betekenden de eerste vrije democratische verkiezingen van april 1994 een belangrijk momentum.

2 Apartheid

Apartheid werd als politiek en maatschappelijk *systeem* onder president Malan en Verwoerd ingevoerd. Het kreeg in 1948 een grondwettelijke basis. In wonen, werken, onderwijs, medische zorg, huwelijksrechten, culturele voorzieningen, je kunt het zo gek niet bedenken,- het werd strikte segregatie. Tot en met kinderschommels en toiletten aan toe.

Deze wettelijk vastgelegde scheiding van bevolkingsgroepen stelde op racistische basis. Hoe donkerder de huidskleur des te minder maatschappelijke en persoonlijke rechten een bevolkingsgroep had. De blanke minderheid onderscheidde en scheidde zwarte Afrikanen, kleurlingen en Aziaten, tegenover het 'superieure witte ras'. Dat kreeg krankzinnige consequenties.

Zo kwam er speciale huid-crème in apotheek en drogistij. Ze 'veroverde' supermarkten: crème die de huid zou verbleken. 'Cursussen' met allerlei crazy-suggesties om een wittere huid te verkrijgen verschenen in advertentiecampaagnes. De racistische gekte sloeg op alle terreinen toe. Maar het was wel een klef beduimelde sleutel om enige rechten binnen de gevangenis van de apartheidssamenleving te veroveren.

De 'superieuren' waren tijdens deze apartheidspolitiek met name nazaten van Nederlandse immigranten die een harde en vernederende strijd tegen de Engelssprekende nieuwkomers achter de rug hadden: de Boerenoorlogen rond 1900. Na de Tweede Wereldoorlog verenigden zij zich politiek in de Nationale Partij en wisten via parlementsverkiezingen en regeringsvorming een machtige positie te verwerven. Zij grepen hun kans om dominantie en voorrechten te realiseren. Dat streven versterkte het racistisch sentiment en vooroordeel dat al eeuwen bestond ten aanzien van kleurlingen, Aziaten en vooral zwarte Afrikanen. Waar onder Engels regime scholen en universiteiten stap voor stap voor niet witte bevolkingsgroepen opengesteld werden, kwam daar onder het 'Afrikaner regime' al snel een slot op. Ontwikkelde zwarten zouden een gevaar voor de eigen politieke en maatschappelijke overmacht vormen. Even cynisch als waar.

Huwelijkswetgeving werd afgekondigd die verdacht veel leek op die van de Neurenberger wetten van nazi-Duitsland (1935). Zoals huwelijken tussen joden en niet joden toentertijd werden verboden om 'rassenschande' te voorkomen, werd dit in Zuid-Afrika voor witten en niet-witten ingesteld. Op overtreding ervan stonden zware straffen. Deze racistische huwelijkswetgeving typeert het hardvochtige en inhumane karakter van de apartheidspolitiek in algemene zin.

De zogeheten *Thuislandenpolitiek*, een van de pijlers van de apartheid, was politiek instrument voor het organiseren van goedkope arbeidskrachten voor de opbouw van een moderne industriële economie. De hiermee beoogde segregatie in wonen hield ruwweg in dat een heel beperkt deel van het grondgebied van Zuid-Afrika specifiek aan de zwarte bevolking (de overgrote meerderheid) als verplicht woongebied werd toegewezen. Het betrof economisch (ook qua potentie) arme streken die ver afgelegen waren van de stedelijke gebieden waar de opkomende industrie en de enorme mijnexploitatie (goud en diamant) gevestigd waren. Slechts onder strikte voorwaarden mochten Afrikaanse zwarte arbeiders zich hier ophouden om er tegen lage lonen en lange dagen te werken. Een zogeheten *pasboekje*, een nauwgezet bijgehouden *conduitestaat*, was hierbij een middel om de arbeiders er onder te houden.

Dit pasjessysteem werd een van de meest gehate uitvloeisels van de apartheid. Begrijpelijk dat in de jaren vijftig tijdens collectieve, geweldloze verzetsacties deze pasjes massaal en demonstratief werden verbrand. Het antwoord van de witte minderheidsregering hierop was steeds meedogenlozer optreden. Zuid-Afrika werd meer en meer een politiestaat.

3 Verzet

Het verzet van de politieke bevrijdingsorganisatie *ANC* was aanvankelijk op acties van burgerlijke ongehoorzaamheid gericht, zoals de pasjesverbrandingen en stakingen of het bewust en aangekondigd negeren van de zogeheten *kleine apartheid*, de apartheid in het dagelijks leven.

De politie werd er van te voren van verwittigd dat demonstranten bijvoorbeeld een restaurant ‘slegs vir blankes / whites only’ binnen zouden gaan. Uiteraard waren ook de media van deze plannen op de hoogte gesteld. De arrestatie van de overtreders en de achterliggende discriminerende wetten konden zo de arena van het maatschappelijk debat ingebracht worden. Dat werd niet alleen nationaal, maar in toenemende mate ook internationaal gevoerd.

Dergelijke acties werden echter steeds strenger en intimiderend bestraft. Ook werden verzetsorganisaties als het ANC en andere bewegingen voor gelijke burgerrechten hard aangepakt, de liberale pers en enkele kerkelijke groeperingen daarbij inbegrepen.

De nog jonge Mandela nam toen met anderen het initiatief tot de oprichting van een militaire tak van het ANC. *Umkonkho we Sizwe* (de speer der natie) werd een feit en een politiek en maatschappelijk drukmiddel om de apartheid af te schaffen. Deze strategie van geweldloos verzet, geflankeerd door gewelddadig verzet, liep uit op arrestatie en rechtspraak.

4 Verzoeningsbesef mee dankzij Robbeneiland

Mandela hing tijdens het Rivoniacproces de *doodstraf* boven het hoofd. Bijgestaan door advocaat George Bizos en gesteund door internationale druk deze straf niet op te leggen, werd het na een langdurige en geregeld turbulente rechtsgang *levenslang*: Robbeneiland. Mandela benadrukte tijdens dit proces dat hij met het ANC streed voor een democratisch Zuid-Afrika waarin iedereen zich, ongeacht afkomst, religie of politieke overtuiging, kon ontplooien. De gewapende tak van het ANC was er volgens hem om het minderheidsregime te dwingen aan de onderhandelingstafel plaats te nemen.

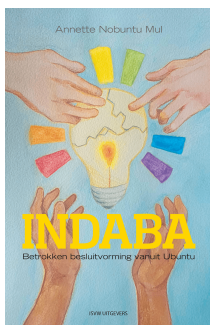

Mandela en de zijnen werden in de afzondering van Robbeneiland op zichzelf teruggeworpen. De vraag naar de *roots* van je persoonlijkheid, de geschiedenis van de jeugdijaren, drong zich op. De herinneringen van Mandela aan de tijd dat hij zijn opvoeding in de Thembu-gemeenschap kreeg van chieft Jongintaba kwamen in alle scherpheid boven. Binnen deze traditionele Afrikaanse gemeenschap was het ubuntu-besef, intensief deel uit te maken van de gemeenschap, sterk aanwezig. Daar hoorde het streven naar *herstel* van gebroken sociale verhoudingen via rechtvaardige oordelen en verzoeningsgezinde ‘gebaren’ bij. Dit streven was in de geschiedenis van het Thembu-volk een belangrijke oriëntatie en een overlevingsstrategie. Mandela mocht al jong aanwezig zijn bij vergaderingen van politieke vertegenwoordigers, het *palaver*, ook wel *indaba* of *kgotla* genoemd. Die specifieke bijeenkomsten werden onder voorzitterschap van chieft Jongintaba gehouden. Jongintaba leefde ubuntu-leiderschap aan Mandela voor.

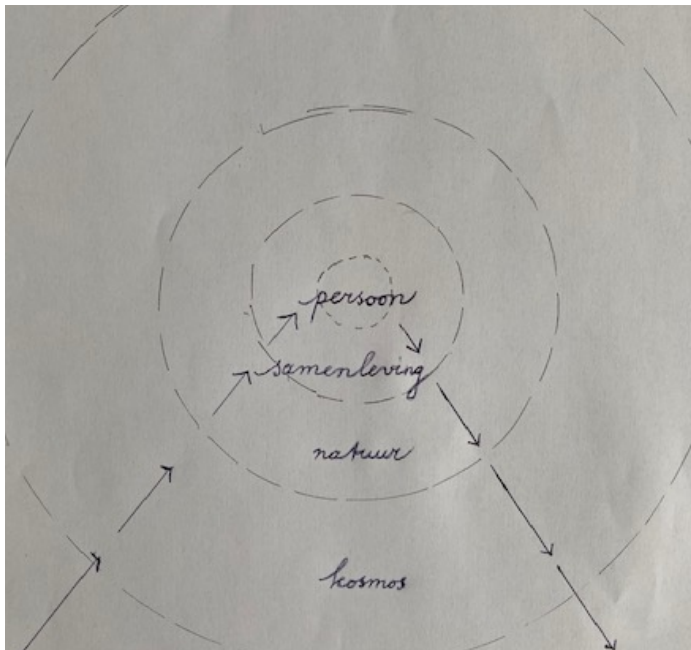
Indaba is een Afrikaanse oervorm van democratie, waarbij de kunst van het goed luisteren naar elkaars meningen, belangen en zorg hoog in aanzien staat. Zo groeit de onderlinge betrokkenheid op het belang van het geheel van de besluitvorming: proces en resultaat, ze zijn intrinsiek met elkaar verbonden. Kgotla is een pijler voor verzoening, voor de brug die gezworen vijanden bij elkaar kan brengen.

Het besef dat juist verschillende visies op één en dezelfde (brandende) kwestie belangrijk zijn voor een evenwichtig oordeel en een overwogen beslissing, is hier volop aanwezig. Het bevordert in hoge mate een draagvlak voor besluitvorming. De tegenstander in het palaver (*palabre* - Portugees = spreken) is geen vijand, maar een medestander die met zijn mening dwars op die van jou kan en mag staan.⁵ Het jeugdbeeld van *indaba* en *verzoeningsgezindheid* kwam bij Mandela tijdens zijn gevangenschap niet alleen terug, maar hij oefende deze communicatie-strategie ook. Het zich met hoofd en hart leren verplaatsen in de ‘tegenstander’ werd voor Mandela tijdens de levensfase *Robbeneiland* leidend principe om verder te komen. Om sleutels te vinden om de *gevangenis* waarin zich ook de blanke minderheid door de apartheid opsloot, te ontgrendelen.

5 'Umuntu ngumuntu ngabantu' – 'ik ben via wij'

Umuntu ngumuntu ngabantu (Zulu): ik ben met huid en haar verweven met de dynamiek van mijn gemeenschap. En met die van de natuur en de kosmos. Het menselijk bestaan draait om een dynamisch geheel van *op elkaar inwerkende krachten*: van de vogels van vredelievendheid of die van de haat, van 'ik zie je' of 'ik zie je niet'. Het zijn krachten die de menselijke identiteit versterken of verzwakken, tot aan vernietiging toe. *Umuntu* (de mens) is beziel (ntu) in z'n bestaanscondities, in het *zijn* (umu). 'Bezieling' en het (er) 'zijn' werken op elkaar in. Mogobe Ramose spreekt in dit verband van 'wordend zijn', 'be-ing becoming'.⁶ Desmond Tutu drukt deze overtuiging van verwevenheid uit met "I am because we are and we are because the planet is."

Ramose benadrukt dus de dynamiek, de beweging die de humane werkelijkheid gestalte kan geven. Verantwoordelijkheid (*respons* geven op de positie die de mens in de natuur inneemt) is zodoende een activiteit van *de mens als persoon én als samenleving*. Dit ubuntu-besef werd bij Mandela tijdens zijn langdurige periode van gevangenschap gesterkt.

In weerwil tot het **isolement** van *Robbeneiland* werd dit verbanningsoord voor Mandela een leerschool voor vredelievendheid, voor de primaire inzet van **communicatie**, waaraan de sprakeloze macht ondergeschikt moest zijn. Herstel van banden van de onderling verdeelde Afrikanen en ook met de witte Afrikaners, - het stond voorop. *Herstelrecht* in de brede zin van het woord was het.⁷ De kunst van het vreedzaam vechten, met woorden, moest erdoor geïnspireerd en gemotiveerd worden.

⁶ Mogobe B. Ramose, *African Philosophy through Ubuntu*, p36: "Umuntu is the specific concrete manifestation of umu- (...) On this reasoning ubu- may be regarded as be-ing becoming and this evidently implies the idea of motion."

⁷ Juni 2022 werd het drieluik *Recht in de ogen* op de Nederlandse televisie uitgezonden. Annette Mul was als adviseur bij de opzet van deze indringende documentaireserie over – hier specifiek bedoeld – Herstelrecht betrokken. Zij zal er graag over vertellen. Via Google: *NPO Recht in de ogen* is de documentaireserie alsnog of wederom te zien.

En de gemeenschap? Het *wij*?

Het is een dynamische eenheid van de *levenden, de levende doden en de nog niet geboren*.

We zien hier dat *Umntu ngumuntu ngabantu* veel verder gaat dan we westers geneigd zijn in te korten: ‘ik ben via wij’. Het betekent bijvoorbeeld dat de ‘doden’ recht van spreken hebben en zo ook de nog niet geboren. En de natuur niet te vergeten. *Ubuntu* impliceert een specifiek ecologisch bewustzijn, onverbrekkelijk verbonden met de levensstijd van toekomstige generaties. Ecologisch bewustzijn is van grote, misschien wel van doorslaggevende betekenis voor het behoud van ‘moeder aarde en haar kinderen’. Het was het thema van *Madiba-dag*, 17 juli 2020, in Nederland georganiseerd door Annette Mul cum suis.

De uitgave *Ubuntu. Wij zijn de aarde*, met 67 gevarieerde bijdragen, was er een neerslag van.

6 *Vergelijkend gezien*

Hoe kan ik mij, als westers mens, nu zo'n impact met de ‘levende doden’ en de ‘nog niet geboren’ voorstellen? Ik geloof niet in geesten, wel in geestkracht. Ik ben niet bang voor demonen, maar ken wel het demonische van desoriëntatie, isolement, woede en angst. Met andere woorden, wanneer ik het personifiërende karakter van dit Afrikaanse *Umntu ngumuntu ngabantu* abstraheer en er een begripsmatig karakter aan geef, ‘kan ik verder’.

De ‘levende doden’ met wie ik in het reine (in harmonie) moet zien te komen zijn overleden familieleden, vrienden, mensen met wie ik – samen met anderen – iets ‘had’ en in mijn herinnering nog ‘heb’.

Het obligate ‘over de doden niets dan goeds’ voldoet in dit verband niet. Want de doden zijn in die zin niet ‘dood’ en het wegvlakken van de conflicten, ruzies of anderszins tijdens het leven is geen optie. Kan de notie van ‘levende doden’ zoiets betekenen als me voorstellen wat de *motieven* waren voor conflicten en ruzies, maar ook van de ‘mooie vogels’ die tijdens het leven over en weer aanvlogen? Kan ik mij herinneren wat de misverstanden of de goede verstandhoudingen waren, die aan conflict of harmonie ten grondslag lagen? Of kan ik mij, samen met anderen, de vraag stellen op welke manier mijn ouders, mijn vrienden, mijn leermeesters, die ‘vertrokken zijn’, in hún leven opsluiting en bevrijding kenden? Hoe met name vormen van gevangenschap hún scope vernauwden, hún communicatie inperkten of zelfs deden verstommen? En andersom, hoe zij zich wisten te herstellen en hun eigen stem en spreken hervonden?

Zou ik – samen met anderen – niet op die wijze, door mij déze vragen in alle oprechtheid te stellen, mijn ouders, mijn grootouders, mijn oudere generaties die overleden zijn, *eren*? Juist door hen in hun eigen situaties serieus te nemen? Hen daarin te kennen en te erkennen?

Zou *ik*, zouden *wij*, als cultuurgemeenschap, onze ‘voorouders’, zij die kennis, wetenschap, vaardigheden, kunst, politiek, rechtssystemen en rechtsbesef hadden, zij die hard hebben gewerkt, zij die als deelgenoot van de arbeidersklasse zo onder het bikkelharde regime van kapitalistische industrialisering hebben geleden, zouden wij deze intern zo verdeelde cultuurgemeenschap – ‘onze voorouders’ – niet eren wanneer we ‘hen’ in een levend historisch besef ‘bij onze tijd’ en bij de ‘tijd van de toekomst’ betrekken?

Is dat niet een waarachtig ‘bij de tijd zijn’? Is dit niet een belangrijk facet van *verzoening van tegendelen*?

En natuurlijk, ‘onze nog niet geboren’, de toekomstige generaties voor wie wij de verantwoordelijkheid hebben de aarde, de samenleving, de wereld, bewoonbaar te houden. Sterker, om onze door oorlogen, honger en droogte geteisterde planeet, weer adem te geven, ruimte voor medemenselijkheid, voor solidariteit!

Wat dat aangaat bevindt het *ubuntu*-besef, verwoord in *Umntu ngumuntu ngabantu* met zijn drievoudige *wij* van de gemeenschap, zich in een situatie van totale tegenkrachten. Een fel afgetekende oppositie is het, met een blind streven naar onbegrensde economische groei die de kloof tussen arm en rijk almaar groter maakt en moeder aarde schandaliseert.

Zulke schande wordt niet alleen door vervuilende industrie en gemotoriseerd verkeer aangedaan. De vergiftiging van de aarde, het leven en de mensensoort is ook met *onrecht* aan te geven. Met dit woord wordt uitdrukkelijk naar de gewetensfunctie van de mens verwezen.

Een specifieke dreiging van het voortbestaan van de mensheid en van het leven op aarde is de aanwezigheid van een wereldwijd kernwapenarsenaal. Als dát arsenaal in een lokale oorlog wordt ingezet, dreigt een kettingreactie met het risico van een onvoorstelbare wereldbrand. Ramose typeert deze situatie met “MAD (mutual assured destruction) situation.”⁸

6 Sleutels tot verzoening

Het Afrikaanse *ubuntu*-besef is in verschillende varianten als ‘familieverwantschap’⁹ in veel landen ten zuiden van de Sahara levendig gebleven. Hierin vormt aandacht voor geschiedenis in de vorm van muzikaal gebrachte verhalen een belangrijk bestanddeel. Mandela had daarvoor, vanwege zijn Thembu-bestemming, adviseur van vorsten te worden, extra belangstelling. Voor adviezen die hij, naar de wens van chief Jongintaba, in de toekomst bij politieke en maatschappelijke beslissingen zou

⁸ Mogobe B. Ramose, *African Philosophy through Ubuntu*, p3.

⁹ Mogobe B. Ramose, *Ubuntu. Stroom van het bestaan als levensfilosofie*, p29-30.

moeten geven, was een grondige kennis van de eigen geschiedenis en die van andere volkeren onmisbaar. Immers, niet alleen de zingevende oriëntatie voor de samenleving wordt in de eigen geschiedenis en in die van anderen gevonden, maar ook het *zelfbesef* van volkeren, hun gevoelens van identiteit, en daarmee onlosmakelijk verbonden de *gewetensfunctie*. Zonder dit laatste is verantwoordelijk denken en zich daarnaar gedragen onmogelijk. Persoonlijk en collectief geweten staan hier niet tegenover elkaar maar liggen en *bewegen* zich in elkaars verlengde. *Wederkerig*.

Juist deze visie op de geschiedenis heeft de latere Mandela in zijn verzoeningspogingen enorm geholpen. Hij verdiepte zich in de geschiedenis van witte boeren en wist in de moeilijke en beladen onderhandelingen na zijn vrijlating 11 februari 1990, een gevoelige snaar bij menig *diehard* van de Nationale Partij te raken. Dit lukte door zijn welgemeende interesse in hun geschiedenis. Daarbij kon hij wijzen op de motivatie van verzet van de Boeren tegen de Engelsen en op de gevangenschap van boerenfamilies in de beruchte concentratiekampen, die werden ingevoerd om het verzet van de ‘boerenrebellens’ te breken. Was de situatie van de witte Boeren rond 1900 niet te vergelijken met die van de zwarte Afrikanen in 1990?!

Zo werd Mandela’s historische kennis tegelijk een waarlijk diplomatieke troef.

Dat hij in de periode van gevangenschap ook nog eens de Afrikaanse taal van zijn cipier, Christo Brand, had geleerd opende ook deuren: de Boeren waren trots op hun Afrikanertaal en Mandela sprak president De Klerk en zijn onderhandelingsdelegatie in hún moedertaal aan. Oprechte interesse in de geschiedenis van de tegenstanders en kennis van hun taal zijn belangrijke verzoeningsgebaren en verzoeningskrachten.

Mandela zette deze gestes en dit krachtenveld met voortvarendheid in. Gepaard gaand met de nodige humor. Ook daarmee kon het ijs gebroken en het ‘eigen gelijk’ gerelativeerd worden. Dat was voor de uiterst beladen onderhandelingen beslist geen overbodige luxe. Naast grimmige en ronduit vijandige episodes tijdens dit proces over een nieuwe Grondwet voor heel democratisch Zuid-Afrika, waren er ook momenten en fasen waarin de lach triomfeerde, soms luidkeels, vaker als een glimlach.

7 Dynamiek van verandering

Kijken we terug op beslissende periodes van het leven van Nelson Mandela dan zien we een *karakter in beweging*. Een politiek leider die juist in gevangenschap tot zichzelf kwam en zijn potenties tot vruchtbaar onderhandelen ontwikkelde. Verzoeningsgezindheid was daarbij een belangrijke kracht, ook om de tegenstanders in hún waarden en in hún kwetsbaarheden te onderkennen.

De ubuntu-visie ‘deel te zijn van een geheel’ speelde hierin een beslissende rol. Ook de veelal gehate tegenstanders hoorden immers bij dit geheel, het nieuw op te bouwen Zuid-Afrika!

Tijdens en na zijn gevangenschap heeft Mandela dat keer op keer benadrukt. Hij toonde zich geen boze man, maar riep op de wapens ‘de zee in te gooien’ en ‘de macht van het woord te grijpen’.

Verzoeningsgezindheid en veranderingsbereidheid hangen samen, - dat straalde Mandela uit.

Hij gebruikte een aantal traditionele ubuntu-uitgangspunten op een creatieve manier voor een politieke visie waarin onderhandelen verbonden was met persoonlijke overtuigingskracht.¹⁰ Daarin sprak hij direct, niet met meel in de mond, maar recht door zee zonder de tegenpartij te krenken.

Eerder was hij uitnodigend, om ervaringen en gevoelens van angst, frustratie, vreugde en overwinning, te delen. Vanuit een historisch besef. Met hoofd en hart. Empathie en oordeelsvermogen laten zich niet uit boeken leren. Scherp waarnemen en bezinnen op het leven zelf is hier de leerschool.

---

¹⁰ Zie: Martin Hetebrij, *Politiek meesterschap. Vechten en verbinden volgens Mandela*, Mediawerf Uitgevers, Amsterdam 2015.

Maar vergissen we ons niet, boeken speelden in het leven van Mandela een belangrijke rol, zowel in vrijheid als in gevangenschap. Nota bene, de kern van zijn autobiografie heeft hij op Robbeneiland in het geheim geschreven en zijn voorliefde voor Shakespeare was beslist geen later toegedichte kant van zijn karakter. Literatuur en zeker toneelspel, geven – zo verzekerde hij zelf – inzicht in gevoelens, motieven, verwarring en verlangens bij mensen. In een brief aan zijn vrouw Winnie schrijft hij op Robbeneiland:

“Inderdaad, ‘de kettingen van het lichaam zijn vaak vleugels voor de geest’. Dat is altijd zo geweest, en zo zal het altijd zijn. Shakespeare brengt in *As you like it* hetzelfde idee op enigszins andere wijze onder woorden:

Zoet is het gebruik van tegenspoed,
die als een pad, lelijk en giftig,
toch een kostbaar juweel in zijn hoofd draagt.”¹¹

8 Zuid-Afrika na het leiderschap van Nelson Mandela

Wanneer op 27 april 1994 de eerste democratische verkiezingen voor president en regeringsvorming in Zuid-Afrika plaatsvinden, houdt de wereld de adem in. Zou het dan toch lukken op vreedzame wijze, door de macht van woorden, de transitie van een apartheidssysteem naar een vrije en verbonden samenleving, aan te vangen? Ja het lukte. De aanvang dan.

Burgeroorlog bleef uit en Mandela zette zich met hart en ziel in om het vertrouwen van de gelederen van het ANC en van andere maatschappelijke groepen te winnen. Hij zocht met zijn samengestelde regering (ANC én Nationale Partij) als een bovenpartijdig leider de koers die Zuid-Afrika uit een diep dal moest trekken. Zowel de samenleving als de economie waren – dit laatste vooral door de internationale boycot – ernstig ontwricht. Ook zocht hij persoonlijk en op strategische wijze contact met leger en (geheime) politie. In de regel werd hij daarin (uiteindelijk) door de leiding van deze witte bolwerken van macht, vertrouwd. “Ja, het is Mandela! Maar daarna?”

---

¹¹ Nelson Mandela, *In gesprek met mijzelf*, p63. De brief is gedateerd 20 juni 1970.

Na ongeveer anderhalf jaar ontstond er echter door een aantal oorzaken en redenen een breuk in de regeringscoalitie en haakte de Nationale Partij af.

Mandela en het ANC besloten vervolgens alleen door te gaan. Verder, zonder direct overleg met de Nationale Partij. De periode van een intensieve, gedeelde besluitvorming Zwart én Wit, was op landelijk niveau al te snel voorbij.

Het ANC had de absolute meerderheid en dat bleek niet in alle opzichten een voordeel. Levendige democratische politiek heeft, zo blijkt wereldwijd, stevige oppositie nodig. Het gevaar van in zichzelf gekeerd te raken en te weinig interne, onafhankelijke controleorganen in tact te houden, ligt anders op de loer.

Zo verging het in grote lijnen met de politiek van het ANC.

Na het terugtreden van Mandela als ‘filosoof koning’, zoals hij wel getypeerd werd, kwam Thabo Mbeki als president in 1999 aan de macht.

Deze zette in op sociale woningbouw en andere politieke speerpunten die de emancipatie van met name de zwarte bevolkingsgroepen moesten bevorderen. De daarvoor benodigde financiën kwamen echter niet voldoende ter beschikking, mee vanwege een weinig doortastend en onhelder economisch beleid. De noodzakelijke transparantie bij grote investeringen en economische innovatie werd minder en minder. Sterker, het corruptieschandaal van de zogeheten Wapen-Deal, ondermijnde de politieke ethiek op desastreuze wijze.

Bij deze politiek-economische mistigheid en corruptie, waarbij leden uit de hoogste kringen van het ANC persoonlijk betrokken raakten, met name de latere president Jacob Zuma, kwam ook nog eens de humanitaire ramp van de aidsepidemie die Afrikaanse landen hevig trof. Zo ook Zuid-Afrika.

Mbeki had hierop als president geen effectief antwoord. In tegendeel. Hij verschanste zich in een houding van hardnekkige ontkenning en vervolgens wees hij westerse medicatie tegen aids af als een ‘nieuwe vorm van racistische overheersing door de witte wereld’.

Door deze politieke dwaasheid stierven honderdduizenden mannen, vrouwen en kinderen die anders gered hadden kunnen worden. Nelson Mandela leverde op dit wanbeleid van Mbeki met steeds luider stem kritiek en maakte internationale tournees om westerse landen en fabrikanten ertoe te bewegen effectieve medicatie betaalbaar en goed georganiseerd aan te bieden. Hij werd hierin echter dwarsgezet door Thabo Mbeki. Toen het een en ander wél kon, was het kwaad van epidemische besmetting in Zuid-Afrika helaas al geschied.

En wat hier over Zuid-Afrika wordt gesteld geldt door de bank genomen voor veel Afrikaanse landen in de jaren negentig tot op de dag van vandaag: de strijd tegen aids was en is buitengewoon urgent.

Het voert te ver om hier de politieke en maatschappelijke problemen van Zuid-Afrika na de regeringsperiode-Mandela te schetsen. Daarvoor verwijs ik naar het laatste hoofdstuk van mijn boek *Ubuntu en Nelson Mandela*, ‘Balans van een verdeelde natie’.

Veel te kort door de bocht, maar hier toch maar gewaagd: na de rampzalige periode onder president Jacob Zuma (2009-2018), waarin corruptie in allerlei vorm hoogtij vierde, probeert dit nog steeds sterk verdeelde land stap voor stap uit een diep dal te klimmen onder politieke leiding van president Cyril Ramaphosa.

Zoals Mandela in zijn autobiografie *De lange weg naar de Vrijheid* aangeeft, blijkt deze route van bevrijding en emancipatie met de eerste vrije verkiezingen van 1994 een *begin* te zijn. Vele bergen en dalen zouden daarna nog volgen, zo was zijn stellige overtuiging.

De geschiedenis bevestigt het gelijk van Nelson Mandela als visionair politiek leider.

Township: teken van sociaaleconomische verdeeldheid in Zuid-Afrika.

Desondanks is er binnen menig township, naast onvermijdelijke criminaliteit, veel initiatief tot samenwerking, onderlinge steun en solidariteit.

Zie hiervoor Annette Mul, *Opsoek naar Ubuntu. Zuid-Afrika onder mijn huid*, Donald Suidman, Big Business Publishers, 2018

Documentaire over *Verzoeningsdag in Zuid-Afrika*:

www.hetklokhuis.nl/tv-uitzending/4106/Zuid-Afrika-Mandela

TOELICHTING UBUNTU FILOSOFIE DOOR MOGOBE RAMOSE

Ubuntu filosofie is gebaseerd op een way of life en die way of life is van oudsher ingebed in mondelinge Afrikaanse culturen.

Daarom is het van betekenis om hier – Engelstalig – eerst te verwijzen naar video-opnamen waarin Mogobe Ramose op de hem eigen wijze ubuntu als filosofie toelicht.

Zie hiervoor internet (Google):

Mogobe Ramose – Video's

Met name adviseer ik de eerste en tweede video-opnamen. De eerste (7 augustus 2018) is uitgebracht door Filosofie Magazine n.a.v. het verschijnen van de Nederlandse vertaling van Ramoses hoofdwerk *African Philosophy through Ubuntu* als *Ubuntu. Stroom van het bestaan als levensfilosofie*. Uitgeverij ten Have, Utrecht 2017.

De tweede video (12 september 2018), is ook n.a.v. de Nederlandse vertaling gemaakt, in het Kaaitheater (België).

De eerste opname betreft een korte en krachtige typering van ubuntu.

De tweede opname is een diepgaande toelichting van ubuntu filosofie en haar achter- en ondergronden.

Ubuntu als uitdaging voor Europese politici met een tweeledige culturele achtergrond. Een voorbeeld: Karamba Diaby

Europese politici met een tweeledige culturele achtergrond hebben de laatste jaren door een radicale verrechtsing van de politiek steeds meer een harde wind tegen. Een stormwind geregeld met de hagelstenen van racisme en bedreiging. Het is voor deze politici een uitdaging om desondanks vol te houden en uitgangspunten van ubuntu fier hoog te houden.

Het onderstaande artikel maakt dit duidelijk.

De Volkskrant 9 juli 2024

SLOTAKKOORD 27

Iva Venneman

Iva Venneman is buitenlandredacteur van *de Volkskrant*.

**“Duitse politicus stopt nu
ook zijn medewerkers
worden bedreigd**

Karamba Diaby in 2021, voor het Duitse parlamentsgebouw in Berlijn. Beeld AP

Het zwarte Duitse parlamentslid Karamba Diaby trekt zich na de verkiezingen terug uit de landelijke politiek. De sociaaldemocraat wordt al jaren bedreigd vanwege zijn afkomst. In interviews haalt hij uit naar de agressieve toon van het ultrarechtse AfD.

Op de oranje voordeur van het kantoor van Karamba Diaby, het eerste in Afrika geboren Duitse parlamentslid, zaten sinds vorig jaar mei zwarte schroeiplekken. Er was brand gesticht door een geesteszieke man, die de politicus al een jaar racistische berichten stuurde.

Het was niet voor het eerst dat zijn werkplek in de Oost-Duitse stad Halle het doelwit was van geweld: in 2015 werden de ramen ingegooid, in 2020 werd het beschoten. Beide keren gingen de daders vrijuit. Desondanks heropende de SPD'er in december dezelfde deur op de begane grond. 'Wij laten ons niet intimideren', zei hij tegen de aanwezige pers. Het is tekenend voor Diaby, die vanwege zijn Afrikaanse afkomst en zwarte huid zijn hele politieke carrière racistische bedreigingen kreeg, maar zich weigerde te verstoppen.

Toch maakte hij afgelopen week bekend dat hij zich bij de volgende parlementsverkiezingen niet meer verkiesbaar stelt. Hij heeft daarvoor meerdere redenen, maar een daarvan is het overschrijden van een 'rode lijn', zei hij in de podcast van tijdschrift *Politico*. Want ook zijn medewerkers worden sinds kort bedreigd en onder druk gezet om te stoppen met voor hem te werken. 'Dat mag deze samenleving niet accepteren.'

Diaby werd geboren in 1961 in Marssasoum, een kleine stad in Senegal. Hij verloor zijn beide ouders op jonge leeftijd; zijn moeder aan complicaties na zijn geboorte, zijn vader zeven jaar later aan een blindedarmontsteking. Diaby's zeventien jaar oudere zus en haar man voedden hem daarom op. Het parlementslid zei later dat deze 'sterke interfamiliaire solidariteit' hem inspireerde om voor de zwakkeren in de samenleving op te komen.

De studiebeurs die Diaby in 1985 van de Oost-Duitse overheid kreeg, bepaalde het verdere verloop van zijn leven. Hij kwam terecht in Halle, waar hij naartoe wilde vanwege de Martin Luther Universiteit. Hij veronderstelde dat die naar de Amerikaanse dominee en burgerrechtenactivist was vernoemd. Toen hij ontdekte dat het hier om een referentie aan de grondlegger van het protestantisme ging, was hij al een paar maanden met zijn studie chemie bezig. Dus bleef hij maar.

In Halle maakte Diaby kort daarna de val van de muur mee, en de moeizame overgangperiode nadien. Hij ontmoette er zijn vrouw, kreeg kinderen en promoveerde. Hij werkte voor verschillende non-profitorganisaties en voor de deelstaat Sachsen-Anhalt, voordat hij de politiek in ging. In 2009 werd hij, zonder veel bombarie, in zijn woonplaats verkozen tot gemeenteraadslid.

Hoe anders ging dat in 2013, toen Diaby tot de Bondsdag toetrad. Dat historische moment trok zelfs internationale media-aandacht; onder meer *The New York Times* schreef erover. De SPD'er was een van de twee eerste zwarte parlementsleden in de Duitse geschiedenis, samen met CDU'er Charles H. Huber, die in hetzelfde jaar een zetel in de Rijksdag kreeg. Diaby, die sinds 2001 Duits staatsburger is, was daarnaast de eerste in Afrika geboren Duitse volksvertegenwoordiger.

Toch wilde Diaby zich nadrukkelijk niet profileren als een politicus die zich alleen om thema's als ontwikkelingshulp of racisme bekommerde. En dat lukte. Zijn belangrijkste wapenfeiten als parlementslid zijn onder meer de verhoging van het minimumloon en wetgeving die het makkelijker maakt om hooggeschoolde arbeidsmigranten uit het buitenland naar Duitsland te laten komen. 'Dat zijn een paar voorbeelden, die me erg trots maken', schreef hij in een afscheidbericht op Instagram.

Landelijke bekendheid kreeg hij vooral door de vele (doods-)bedreigingen die hij al als gemeenteraadslid ontving. Hij kreeg meerdere keren politiebeveiliging. De aanslagen op zijn kantoor vormden het tragische dieptepunt.

Diaby's ervaringen en zijn vertrek uit de landelijke politiek kunnen daarom niet los worden gezien van het toenemend geweld tegen politici in Duitsland. Vorig jaar werden in totaal 2.790 van dat soort geweldsincidenten gemeld. En ook dit jaar vond er, in aanloop naar de Europese Parlementsverkiezingen, een reeks aanvallen op politici plaats in Duitsland. Twee partijgenoten van Diaby raakten daarbij zwaargewond.

Deze geweldstoename houdt volgens Diaby verband met de opkomst van de radicaal-rechtse AfD. In de interviews die hij naar aanleiding van zijn vertrek gaf haalde hij dan ook uit naar deze radicaal-

rechtse partij. In de interviews die hij naar aanleiding van zijn vertrek gaf haalde hij uit naar deze radicaal-rechtse partij. ‘We horen agressieve debatbijdragen van collega’s van de Afd’, zei hij tegen *Politico*. ‘We horen denigrerende en kwetsende dingen in hun toespraken. Ik ben van mening dat deze agressieve manier van spreken een voedingsbodemp is geworden voor geweld en agressie op straat.’

Met nog dik een jaar tot aan de volgende Duitse parlementsverkiezingen zal Diaby nog niet direct uit de landelijke politiek verdwijnen. En ook daarna kan hij zomaar nog ergens opduiken. Hij vindt het, na twaalf jaar parlementslid en met zijn 63ste verjaardag in aantocht, tijd om ‘nieuwe wegen in te slaan’ en ‘ruimte te maken voor een nieuwe generatie’, zei hij tegen *Politico*. ‘Maar ik ben en blijf een politiek dier.’

3 X KARAMBA DIABY

Diaby omschreef zichzelf tegenover tijdschrift *Der Spiegel* als 95 procent Duits en 5 procent Senegalees. De Senegalees in hem is geen fan van Duits eten en begrijpt niet waarom Duitsers zo graag over het weer praten.

Diaby brengt zijn weekenden graag door in zijn moestuin, hij hoopt daar meer tijd voor te hebben als hij stopt als parlementariër.

Ooit solliciteerde Karamba Diaby voor een baan bij een chemiebedrijf dat Caramba heette. Hij kreeg nooit reactie.”

Boek – *Ubuntu en Nelson Mandela*

Met toestemming van de uitgever volgen hieronder een aantal beginpagina’s van *Ubuntu en Nelson Mandela. Afrikaanse filosofie van verzoening*. Voor de cursusdag van 11 september 2024 heb ik deze tekst hier en daar wat aangepast. Ook zijn er voor die gelegenheid tekeningen en foto’s in opgenomen.

In de boekhandel verkrijgbaar of direct te bestellen via de website www.damon.nl

Hoofdstuk I

Ubu – ntu

1 Terreinverkenning – over boom & storm

Het woord *ubuntu* is een samenstelling van *ubu* en *ntu*. Deze woorden zijn in hun betekenis hecht op elkaar betrokken. Ubuntu is een woord uit het Zulu en heeft een centrale betekenis.

Het is een hele puzzel om Afrikaanse talen in westerse om te zetten omdat de daarmee verbonden opvatting van mens-medemens-natuur-kosmos anders is dan in het Westen. Dat kan tot een Babylonische spraakverwarring leiden. Om die reden zal ik deze vertaalslag met voorbeelden verduidelijken.

Mogobe Ramose karakteriseert in *African philosophy through Ubuntu*: “Ubuntu is eigenlijk twee woorden ineen.”¹² Daarmee wordt de betekenis van ‘ntu’, ‘bezielende kracht’ met die van ‘ubu’, ‘de werkelijkheid’, in één adem uitgesproken.

Wanneer ik een hoge boom tijdens een herfststorm gevaarlijk heen en weer zie zwaaien en de afgerukte takken over de straat verspreid liggen, dan boeit dat. Bij vlagen zwelt de storm aan tot gebulder. Dan kan ik moeilijk volhouden dat deze boom, die bij een onverwacht harde windstoot als een luciferhoutje breekt, een afzonderlijke boom is. Ik kan hem niet apart van de herfststorm ervaren. Het schouwspel fascineert. Boom & overweldigende wind nemen mij in hun manifestatie op. Die ‘storm’ kan met ‘ntu’ vergeleken worden, ‘dat wat de werkelijkheid in beweging brengt’. Het is een stromende kracht. Die is niet in afgepaste vormen vast te leggen. Ntu ‘waait’ door de dingen en mensen heen, en brengt ze in beweging en kan ze beproeven en verfrissen. ‘Ntu’ animeert.

Woorden en zinnen hebben in moderne westerse talen veelal de bedoeling de dingen vast te leggen. De ‘boom’ wordt in eigenschappen gedefinieerd (A). *Daartegenover* plaatsen we de ongrijpbare ‘wind’ (B). Maar wat is nu in hemelsnaam de wind? Luchtverplaatsing, net zoals het ademen van de mens en de gesproken taal, die de lucht doet trillen. Westers begrijpen we *A op zich*, als fragment. Dat brengen met *deel B* in verband: bewegende kracht die niet afdoende te definiëren is. We zeggen vervolgens “de boom wordt door de wind bewogen” en bedoelen daarmee een fysisch te verklaren fenomeen. Zo – objectiverend – krijgen we het ook in de nieuwsberichten te horen waarin de weerman waarschuwt voor windkracht negen tot tien in de kustprovincies, met windstoten die tot 130 km/uur kunnen oplopen. Magie van de cijfers. Maar wanneer ik naar de nog steeds zwaaiende populier kijk dan verdwijnen op slag de definiërende getallen. Ik ervaar – ik ben spaarzaam gekleed naar buiten gegaan – de wind op de huid en voel mij in die storm opgenomen. Nu begrijp ik de ‘dwaze hardloper’ die ik ooit tijdens een voorjaarsstorm in minimale outfit door de Schermerpolder zag rennen.

Het voorbeeld van een ‘Nederlandse stormwind’, om het verstand én gevoel van ‘ntu’ enigszins te benaderen, slaat echter de plank mis wanneer er niet tegelijk bij deze werveling aan beweging een bezielende kracht, een inspirerende betrokkenheid op de mens, wordt gedacht. Ubuntu heeft animistische connotaties.

---

¹² Mogobe B. Ramose, *African Philosophy through Ubuntu*, Mond Press, Harare 2005, p36.

‘Ubuntu als twee woorden ineen’ is op de mens betrokken, de sprekende mens die zijn hoofd én hart volgt en alle zintuigen daarbij inzet. Bij wijze van spreken ook het zesde zintuig, een ontvankelijkheid voor geestkracht. Noemen wij dit intuïtie? Creativiteit?

Eenzelfde gedachte als in het Zulu-woord *ubuntu* wordt in de Sotho-taal met *botho* en in de Shona-taal met *hunhu* uitgedrukt. Zo zijn er in de vele Afrikaanse talen waaraan dit immense continent rijk is, nog andere equivalenten die duidelijk maken dat deze talen met elkaar verwant zijn. De daarmee verbonden opvattingen van mens-medemens-natuur-kosmos zijn onderling vergelijkbaar.

2 Ubuntu en de menselijke positie

Hoe wordt ubuntu met de mens in verband gebracht? *Ubu* verwijst naar het “zijn als geheel” dat voor ontvouwing naar bijzondere manifestaties op de mens aangewezen is: de bezielde en bezielende mens, *umu – ntu* (umuntu).¹³ Zo is de drum al in het hout van de boom verborgen of wacht de lange stam ervan als het ware op de bewerking tot een vaartuig. Dit principe van actief ingaan op de potenties van de natuur geldt in gelijke mate voor het ingaan op de communicatiemogelijkheden met de medemens, of met die van het dier. Het is van belang om hier het ecologisch verband te benadrukken. Exploitatie van de natuur of medemens is geen *samenwerking* maar eenzijdige *inwerking*.

Het vervaardigen van een trom of een beeld uit het hout van een boom gaat vanuit ubuntu-perspectief met rituelen gepaard. De natuur geeft aan de mens iets van haar rijkdom en kracht prijs. De mens is daarvoor erkentelijk en draagt tegelijk de zorg voor het behoud van diezelfde natuur. De Keniaanse filosoof Henry Odera Oruka typeert deze zorg en aandacht voor de natuur met ‘parental earth ethics’, een ‘ouderschaps-ethiek voor de aarde’.¹⁴ Een basaal ecologisch bewustzijn kenmerkt ubuntu. Om deze ubuntu-houding tot de natuur met een tweede voorbeeld te verhelderen ga ik een paar jaar terug. Plaats van handeling: pal voor de Nieuwe Kerk in Amsterdam. Tijd: maart 2015.

Voor de ingang van de Nieuwe Kerk op de Dam moet de Afrikaanse kunstenaar Koko Bi zijn beelden aan de onderzijde bijwerken. De stenen vloer van de kerk geeft niet de vereiste balans. Je ziet Koko Bi met een kettingzaag in de weer, dwars door de voet van een van de beelden. Zo, denk je als toeschouwer, die pakt het fors aan. Dat zou je van een Afrikaans kunstenaar niet verwachten! Natuurlijk dit is een westers cliché – ‘dat moet hij toch handmatig doen, niet met een machine!’ Maar Koko Bi logenstraft al snel ons vooroordeel: na het bruusk bij-zagen, masseert hij zorgvuldig, met respect en liefde het beeld van onder tot boven met de handen. Het hout is gebruuskeerd, de warme handen moeten het met toewijding weer ‘goed maken’. De ‘massage’ van Koko Bi van het hout, van het beeld, is een massage rond bezieling, rond de spiritualiteit die ubuntu eigen is. Ubuntu is een bewogen beweging.¹⁵

¹³ Idem, p.36.

¹⁴ Zie Henry Odera Oruka & Calestous Juna, *Ecophilosophy and parental earth Ethics*, in: Oruka (ed.) ‘Philosophy, humanity and ecology. Philosophy of Nature and Environmental Ethics’, Acts Press, Nairobi 1994.

¹⁵ Jems Robert Koko Bi (1966) komt uit de Baule-regio in Ivoorkust. In zijn jeugd werd hij geïnspireerd door zijn oom/vader die in zijn dorp ‘hoeder van de maskers’ was, een functie met hoge status van het geheime mannengenootschap *Je*. Het dorp van Koko Bi’s jeugd lag in het gebied van de etniciteit van de *Guro* (Midden-Ivoorkust). Na de middelbare school ging hij naar de Universiteit van Abidjan voor een kunstopleiding. Een gastdocent uit Duitsland stimuleerde Koko Bi tot beeldhouwen en houtsnijden. Er ging een wereld voor hem open. Zoals hij zelf in een film beaamde: “Ik hak of snijd niet, maar ga in gesprek met het hout. Dat is een ontdekkingsstocht. Vragenderwijze geeft het hout een aantal van zijn geheimen prijs.”

Beeldengroep Diaspora II, 2013 - Jams Robert Koko Bi

Umuntu, de mens als bezielend en bezielend wezen draagt zorg voor zijn gemeenschap en bevestigt daarmee zijn identiteit en die van zijn medemensen. Dat staat haaks op exploitatie: het louter berekenend inzetten van mensen in een productieproces zonder enige menselijke maat. Naar de maat van ubuntu geeft de mens ordenend antwoord op de potenties van het 'zijn' en maakt ze differentiërend zichtbaar. *Ntu* staat voor de bezielende kracht, die de werkelijkheid in beweging brengt en daar een spirituele dynamiek aan verleent. Maar *ntu* is ook de bezieling die al in de werkelijkheid aanwezig is. Het is zo gezien een kwestie van 'geven en nemen'. Om *differentiëren* hier nog wat nader toe te lichten: een boom kan hout leveren voor de klankkast van de drum, de gitaar, voor meubels, huizen, beelden, huishoudelijke voorwerpen, schepen, spoorbielzen, havenkades, enzovoorts. De diverse verborgen kwaliteiten die de boom heeft, verkrijgen manifestatie door toedoen van de mens. Voor deze differentiatie geldt een voorbehoud: de natuur niet uit te putten en haar ecologische verhoudingen te respecteren. Het mag duidelijk zijn dat het ubuntu-perspectief op *differentiatie* haaks staat op het dominante westerse perspectief van de *natuur als onuitputtelijk reservoir voor exploitatie*. Dit perspectief werd in de loop van de negentiende eeuw, vanuit liberale én socialistische optiek als motor voor Vooruitgang gezien. Van links tot rechts *geloofde* men erin.

Het exploitatieperspectief zit diep verankerd in de modern westerse beoordelingsstrategie, waarvan wij ons slechts deels bewust zijn. Met name in ons economisch gedrag speelt dit perspectief parten. De gevolgen ervan zijn zorgwekkend. Klimaatconferenties, acties van Green Peace, Milieu Defensie en andere organisaties en symposia over ontbossing wijzen ons erop. Alarmerende documentaires over opwarming van de oceanen, over aantasting van de atmosfeer en vervuiling verschijnen met de regelmaat van de klok. Het knoeien met ons dagelijks voedsel – een surplus aan zout, vet en suiker – om ten koste van de gezondheid de verkoopcijfers op te krikken, - het is al met al een teken aan de wand. De natuur buiten en binnen de mens slaat als een boemerang terug. Overstromingen, stormen en hittegolven breken beangstigende records. Gigantische ontbossing en vervuiling van de zeeën, bodem, grondwater, hart- en vaatziekten, negatieve belastende stress ... de lijst aan zorgwekkend verlies aan kwaliteit en diversiteit van de natuur tot en met het lichaam en de psyche van de mens, is alarmerend.

De lijst van uitstervende dier- en plantensoorten is schrikbarend lang.

Ook de *menselijke natuur* raakt door het modern westerse exploitatieperspectief getroffen. Dit heeft zijn weerslag in de manier van communiceren. Wanneer technologie, wanneer technocratisch denken en organiseren, met hun instrumentele karakter, zich expansief tussen de directe contacten van mensen voegt, gaat er iets grondig mis. De wederzijdse bevestiging van mensen onderling – kernwaarde van ubuntu – komt in de kou te staan. Het leidt tot identiteitsarmoede. De veelgehoorde klacht van identiteitsverlies brengt mensen tot radeloosheid en leidt in samenspan met andere destabiliserende invloeden al te vaak tot depressiviteit en suïcidaliteit. Kortom, diepgaande vervreemding is het gevolg.

In de bekende striptekeningen ‘Sigmund’ komt vervreemding geregeld om de hoek kijken. De marktwerking in de zorg kan tot verrassende en pijnlijke procedures leiden.

3 Gedurige wisselwerking

Er is een veelvuldige wisselwerking vanwege *ntu* tussen de mens, zijn gemeenschap, de natuur en geschiedenis en een kosmische werkelijkheid. Die wisselwerking vraagt van de mens een actieve verantwoordelijkheidszin voor zijn gemeenschap en voor zichzelf. Deze basishouding is zowel sociaal als democratisch in algemene zin want de natuur heeft hier ook een stem, het recht om de eigen ‘talenten’ tot ontplooiing te brengen.¹⁶ Het *geheel* van mens en natuur staat in deze visie voorop en in die zin is ubuntu holistisch. Dit in scherpe tegenstelling tot de fragmenterende benaderingswijze die in westerse kennis- en beheersingsprocedures dominant is.

Om een voorbeeld te geven. Kwantificeerbare en verhandelbare uitstoot van CO₂ is een gecommmercialiseerd fragment van ecologisch evenwicht. In een door ubuntu geïnspireerde ecologische visie gaat het eerder om het besef dat kwaliteit van menselijk en ander leven, nu en voor toekomstige

¹⁶ De toenemende druk om ook dieren in de wetgeving rechten toe te kennen, duidt in het Westen op een toenemend besef van verbondenheid tussen mens en dier. Zie Erno Eskens, *Beestachtige geschiedenis van de filosofie*, ISVW Uitgevers 2014.

generaties, een overall verantwoordelijkheid vergt voor evenwichtige betrekkingen tot de natuur. Daarvoor is een dieper besef van de waarde van het biologische niveau van het menselijk leven noodzakelijk. De mens heeft niet alleen zijn lichaam, heeft niet alleen natuur, maar *is* dit ook.

Vanuit dat fundamentele besef is het zaak een samenhangend pakket aan wettelijke maatregelen te treffen en een stevige collectieve attitude te ontwikkelen die duurzaamheid *overall* als basis neemt. Zowel voor de mens als de natuur (waar de mens immers deel van uitmaakt). Bovendien zou het dwaas zijn hier een *tegenstelling* tussen natuur en cultuur te suggereren. De natuur is zwaar van menselijke cultuur doordrongen. En menselijke cultuur is op en top met de natuur verbonden.

De mens zet niet alleen een stempel of voetafdruk op de aarde, maar grijpt er ver in. Daarbij is hij intensief met deze ingrepen verweven. Bovendien is de natuurlijke, biologische gebondenheid van de mens aan de natuur door-en-door! Alleen al de zuurstofvoorziening maakt dit overduidelijk. Ander beeld: bezie de biologische verankering van het menselijk lichaam en het menselijk brein! Het westerse idee van de menselijke (individuele) autonomie is aan grondige herziening toe. Een herziening die *inclusiviteit* van medemensen, van natuur en aarde, fundamenteel ter harte neemt. ‘Ken u zelf’ heeft een radicaal nieuwe dimensie gekregen.¹⁷

4 Opgevouwen zijn – ontvouwen worden

Om het proces van differentiatie van het *zijn* via de kracht van *ntu* te verduidelijken spreekt Ramose van een ‘opgevouwen zijn’ en een ‘ontvouwen worden’: “Ubu- als opgevouwen zijn is altijd afgestemd op ontvouwing, dat is, onophoudelijke voortdurende concrete manifestatie via bijzondere vormen en modaliteiten van het zijn.”¹⁸

Bij deze modaliteiten, *wijzen van zijn*, kunnen we denken aan belangrijke momenten en episoden in de levenstijd, zoals de geboorte en de kindertijd of de periode van ouderdom en het sterven, want het *zijn in* de tijd is een belangrijk besef bij ubuntu. Tijd is een wordingsproces van mens, samenleving en natuur. Daarbij vormen de zichtbare wereld van de levenden, de onzichtbare wereld van de levende doden en van de nog niet geboren, ook modaliteiten van het zijn.

Een in Afrikaanse kringen beroemd gedicht van de Senegalees Birago Diop brengt deze modaliteiten van een zichtbare en onzichtbare wereld pakkend tot uitdrukking. In deze tekst, die eigenlijk in samenspel met een koraspeler half sprekend en half zingend voorgedragen dient te worden, is het woord *adem* de ademtucht door het hele gedicht. Meer dan eens heb ik mijn best gedaan om tijdens een college Afrikaanse filosofie samen met koraspeler Lamin Kuyateh uit Gambia deze poëzie voor te

¹⁷ ‘Ken u zelf’ (*gnothi seauton*) is een van de inscripties van de Oud-Griekse tempel van Apollo in Delphi.

¹⁸ Mogobe Ramose, *African Philosophy*, p36.

dragen.¹⁹ Meer dan eens kwamen studenten tijdens een pauze of achteraf naar ons toe met een opmerking in de trant van ‘Dat gedicht Adem – ik zal het niet vergeten’.

Lamin Kuyateh is een telg uit een geslacht van *griots*, verhalende musici, en hij vertelde mij eens dat hij niet voor zijn lievelingsinstrument gevallen was, maar het instrument voor hem. Het hing al jaren aan een muur van het huis van zijn vader. De afspraak was dat het instrument de keuze zou maken wie zijn volgende bespeler zou worden. Op een avond kwam Lamin Kuyaté vermoeid van een dag musiceren thuis, maar keek desondanks gebiologeerd naar de kora. Die viel toen van de muur op de met kussens bezaaide vloer. Het was als een liefdesverklaring.

ADEM

Luister meer naar de dingen
dan naar woorden die gezegd worden.
De stem van het water zingt
en de vlam schreeuwt
en de wind die maakt
dat het woud gaat zuchten
is het ademen van de dode.

Degenen die dood zijn, zijn nooit weg gegaan.
Zij zijn in de schaduw die om ons heen donker wordt.
Zij zijn in de schaduw van een vale dageraad,
de doden zijn niet onder de grond.
Zij zijn in de straten die beven,
zij zijn in het woud dat weent,
zij zijn in het water van de rivieren,
zij zijn in het water dat slaapt.
Zij zijn in mensenmassa's, zij zijn in de woning.
De doden zijn nooit dood.
(..)

Adem is door Heinz Kimmerle samen met zijn partner, zangeres / zangpedagoge Ank Reinders uit het Frans (originele versie) in het Nederlands vertaald. Daarbij aangetekend: de dichter Birago Diop is in zijn gebruik van het Frans sterk beïnvloed door zijn moedertaal, het *Wolof*.²⁰

Het betreft ook een *protestsong*, tegen een christelijke zelfingenomenheid die animistisch geloof als primitief en onbeschaafd beschouwde, zonder de moeite te nemen zich voor de visie en beleving van deze Afrikaanse religie open te stellen. Op basis van ‘wij in het westen hebben altijd gelijk’ is Afrikaanse cultuur en religie maar al te vaak belachelijk gemaakt of met vernederende simplificaties als ‘volstrekt uit de tijd’ afgedaan.

De woede over de macht van de woorden van de zendelingen, predikanten, avonturiers, handelaren, politici en bevooroordeelde wetenschappers, slaat als een veenbrand door de woorden van ‘Adem’

---

¹⁹ Lamin Kuyateh bouwt zelf kora's, was docent aan het Sweelinck Conservatorium in Amsterdam en was april/mei 2017 gastdocent aan een conservatorium te Los Angeles. Hij had onder andere een kleinzoon van de beroemde zanger Sory Kandia Kouyaté als leerling voor koramuziek. Lamin is een ambassadeur voor traditionele Afrikaanse muziek.

²⁰ Het Wolof behoort tot een van de drie grote Afrikaanse taalfamilies, nl. tot de Soedantalen. De andere twee Afrikaanse taalfamilies: Bantoetalen – in het zuiden van Afrika – en Nilotische talen.

heen. Dit gedicht kan als een protest tegen een westerse religieuze en culturele bevoogding en arrogantie gelezen worden. En zeker door Afrikanen werd en wordt het als zodanig opgevat.

5 Op elkaar aangewezen zijn

Ubuntu benadrukt *we zijn op elkaar aangewezen*. Dat geldt niet alleen voor mensen of groepen uit de samenleving, maar ook voor de relatie tot de natuur. ‘Mens worden via de medemens’ is van animistische noties doortrokken. Die vooronderstellen een sterke binding met de natuur. De bekende uitspraak waarmee ubuntu wordt gekarakteriseerd – *umuntu ngumuntu ngabantu* - het diepe Afrikaanse besef dat *we slechts mens zijn via de humaniteit van andere menselijke wezens* – strekt zich dus veel verder uit dan wij in het Westen gewoonlijk denken.²¹

Westerse filosofieën die de relatie tot de ander als oriëntatie kiezen voor de manifestatie van menselijke identiteit en waarachtigheid, of die nu christelijk, joods, islamitisch of humanistisch afgestemd zijn, zien in de eerste plaats een ontmoeting tussen de ene en andere mens (al dan niet naar het evenbeeld van een Schepper) als bron.²²

Vanuit ubuntu komen mensen die elkaar ontmoeten juist *te midden* van een sterk ervaren *wij* van de gemeenschap tot zichzelf. Dit deelnemen betekent tegelijk het geven en verkrijgen van identiteit. Het uiteen denken van individu en collectiviteit zoals in westerse wetenschappen en publieke discussies aan de orde van de dag is, is vreemd aan *umuntu ngumuntu ngabantu*.

De westers dualistische, dikwijls oppositionele denkstructuur verhindert bevestiging of verzwakking van de menselijke identiteit *tweezijdig* op te vatten, als een wisselwerking tussen *ik* en *wij*. Wanneer ik mijn samenleving in haar positieve legitimaties bevestig, bevestig ik tegelijk mijn eigen positieve legitimatie, het *zinvolle gemoed om er te zijn*.

Wanneer ik een medemens in zijn existentie herken en erken dan her- en erken ik daarmee ook mijn eigen existentie, inclusief het bestaansrecht van de groepen waarvan mijn medemens en ik deel uitmaken.

Voor *umuntu ngumuntu ngabantu* – animistisch doortrokken als deze uitspraak is – komt de gemeenschap, het *wij* waartoe *jij* en *ik* behoren (het is al eerder genoemd) met een verrassing: de gemeenschap is een drievoudige gemeenschap van levenden, nog levende doden en nog niet geborenen, en deze in een vitale verbinding met de krachten van de natuur.

Wanneer wij deze gemeenschapsopvatting tot ons door proberen te laten dringen, duizelt het ons in eerste instantie. Allicht, het gaat hier niet om een ‘hocus pocus’ van een magische periode die ‘wij van het Westen’ al ver achter ons gelaten hebben. Van dat snelle vooroordeel hebben wij inmiddels sinds een halve eeuw min of meer afstand genomen. Hoe deze bijzondere familiale binding van generaties voor te stellen, over de grens van de dood en het geboren worden heen? Hier rijzen voor de westerse *mind set* even veel barrières als vragen. Vragen ook naar de ‘stand van zaken’ van onze eigen familiale binding. Die is meer dan eens verwaterd of door onderlinge ruzies uiteen gespat.

Geografische afstand in wonen is dan misschien nog de minste hindernis om geregeld bij elkaar te komen. Verschillen in opvatting met de opeenvolgende generatie over ‘hoe goed en geslaagd te leven’ zijn eerder reden tot verwijdering. Mogelijk is er ook een weinig ontwikkeld talent om de tijd te nemen om die verschillen en conflicten bespreekbaar te maken. Daarbij komt de sociaaleconomische *onafhankelijkheid* van westerse familieleden. Veel bestaanscondities, zeker financiële, zijn grotendeels buiten het familiale verband collectief geregeld. In die zin ben je als familie veel minder op elkaar aangewezen.

²¹ Ik gebruik hier de typering van Nelson Mandela.

²² Zo bijvoorbeeld Martin Buber, *Ich und Du*, Verlag Jacob Hegner, Köln 1966 (1^e druk 1923); in het Nederlands: *Ik en jij*, Erven J. Bijleveld, Utrecht 1998.

Dat scheelt in onze ervaring ook een hele hoop gedoe. Je hoeft minder in het gevlj te komen of je aan te passen aan de dominante familieleden die ‘het met aplomb weten’: hoe het hoort, hoe de wereld in elkaar zit, wat je kunt geloven of niet, wanneer en met wie je trouwt of niet, of er kinderen behoren te komen, enzovoorts.

Gelukkig dat we die manier van individualisering meemaken, inclusief het loskomen van een verstikkende sociale dorpscontrole,- zo denken we dan geregeld. Maar in hoeverre klopt deze opluchting?

Is westerse individualisering niet vooral aangedreven door een lust of drift tot economische groei en expansie waardoor ‘alleenstaanden’ en het zogeheten kerngezin ook in een aantal opzichten onder nieuwe externe druk komen te staan? Overuren ‘moeten’ maken, ook ‘pittig’ in de weekenden werken omdat er nu eenmaal deadlines zijn, veel te weinig tijd voor het opbouwen en onderhouden van een vriendenkring, kinderen die uitbesteed moeten worden? De *gezamenlijke tijden* op de werkdag worden ingekort tot momenten – ’s morgens snel naar de opvang, het werk, in de namiddag snel naar de opvang en thuis. Al met al hectiek. Maar die momenten willen we tegelijk als leuk en zinnig ervaren. Lukt dat?

Samengevat: enerzijds maken collectieve regelingen en organisatievormen ons in het Westen individueel vrijer, anderzijds grijpen ze sterk op onze particuliere levens in.

Dat laatste kan heftig opspelen bij ingrijpende episodes in ons leven, zoals een ernstige ziekte of het sterven van een geliefd familielid of vriend(in). Tijd om ziek te zijn, tijd om te rouwen, tijd om te vieren, hebben of krijgen we die? Gunnen we het elkaar, die *beleefde* tijd? Zijn onze westerse organisatievormen daartoe voldoende flexibel?

Die beleefde tijd hoort natuurlijk bij ons lijf en onze existentie. Maar dat ‘natuurlijk’ is zowat achter de horizon verdwenen. De geboorte van een kind vraagt om een ruimhartig ouderschapsverlof, een periode van scheiding of van het opbouwen van een intieme relatie, vergt echt tijd en niet een tijdje. De tijd om te rouwen bij persoonlijk verlies van een geliefd medemens, ‘een paar dagen, vooruit een paar weken – akkoord’ maar iedereen ziet onmiddellijk de absurditeit van zulke willekeurige begrenzing in. En deze zelf geconstrueerde dwangbuis van de tijd is bepaald niet zonder risico’s.

Zonder geleefde tijd raken we de intimiteit met onszelf kwijt. Vervreemding, conflicten, isolement en eenzaamheid kunnen zich daardoor aandienen.²³

Daarbij ‘opgeteld’ nog heel iets anders: de ‘familie’ in westerse zin smal opgevat, “zitten we daarop nu per se te wachten?” Mij lijkt van niet. Als ‘het voegt’ is de traditionele familie en het gestandaardiseerde gezin prachtig, ‘mooi meegenomen’, maar als dit niet het geval is – komt dikwijls voor – dan vraagt dit om sociale creativiteit. Het is dan eerder op zoek gaan naar nieuwe vormen van ‘familie zijn’, breder en beweeglijker van vorm. Het realiseren van *vertrouwensnetwerken* zou je kunnen zeggen.

In die zin is de behoefte aan familiale relaties in westerse samenlevingen duidelijk aanwezig en kan ubuntu met zijn drievoudige opvatting over de gemeenschap, over het te beleven *wij*, een spiegel voorhouden en ons tot kritische zelfreflectie prikkelen. Een inventieve vertaalslag te maken naar onze westerse sociale en maatschappelijke verhoudingen ligt dan op ons ‘bordje’. En reken maar, dat wordt een hele maaltijd, met veel gangen!

Zo bestaat er vanuit ubuntu-optiek geen scherpe en dramatisch ervaren grens tussen leven en dood van de mens. Een tragische thematisering van leven en dood zoals in het Westen is ubuntu vreemd. De dood betreft een pijnlijke differentiatie – een andere modaliteit – van het leven, hoe merkwaardig dat

²³ Zie Paul Verhaeghe, *Intimiteit*, De Bezige Bij, Amsterdam 2018.

misschien ook in onze oren mag klinken. De binding van generaties gaat zowel ver terug als ver vooruit. De gemeenschap van participanten – *umuntu ngumuntu ngabantu* – kent een generatief tijdsbegrip. Die tijd staat ver af van de westerse productiegerichte klokkentijd of zoals de Duitse filosoof Heidegger dat noemde, de *chronometrische tijd*. Het gaat eerder om een beleefde tijd, en die laat zich niet in uren of dagen vastpinnen. In dit tijdsbesef is er ook tijd om relaties vanuit de verschillende generaties op elkaar in te laten werken. Dat inwerken vergt en geeft kracht en verdieping van het menselijk bestaan. En ja, inspiratie (bijzondere inademing!) is er zeker in het spel.

Tijdsbeeld van traditioneel Zimbabwaans kunstenaar – 'Chronicle', levensloop. Een abstract weergegeven beeld, waarin de lijnen van Chronos de levensloop of geschiedenis van een persoon of personen of een bedrijf symboliseren.

Ubuntu zonder de animistische inslag ervan te onderkennen, is eenzelfde ongerijmdheid als de uitdrukking 'ze is een beetje zwanger'.²⁴

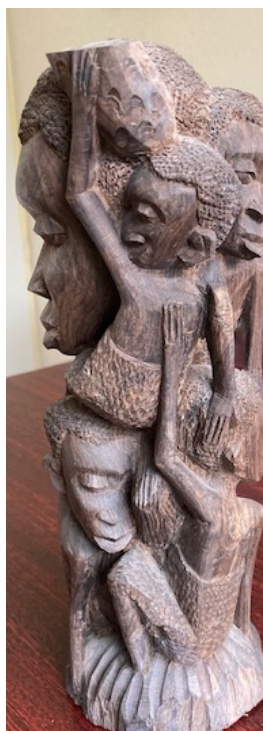
Wanneer ik mij een voorstelling maak van zulke inwerking van bezielde krachten dan neem ik een toevlucht tot een vergelijking met een oude wijze vrouw, 'oma Bon'. Zij koesterde haar grote familie.

'Oma Bon' kon op negentigjarige leeftijd nog smakelijk lachen om leuke, spontane situaties en grappen. In het verzorgingshuis Henriëtte Roland Holst in Amsterdam had zij een tweekamerappartementje. Aan de wand, die de huiskamer deels afscheidde van de keuken, was een prikbord van twee bij anderhalve meter bevestigd. Dat hing vol met foto's van haar overleden ouders, zussen, neven en nichten; van haar overleden man en zijn familie; van haar kinderen, haar kleinkinderen en achterkleinkinderen, schoonzons, - dochters, enzovoorts. Die foto's waren niet apart in 'overledenen', 'levenden' en – bij zwangere familie – 'nog niet geborenen' ingedeeld. Nee, 'oma Bon' had geen hokjesgeest, het hing allemaal vrolijk door elkaar. Wanneer mijn vrouw en ik bij 'oma Bon' – moeder van een vriendin – op bezoek kwamen, was het vast gebruik om na binnenkomst en groeten eerst gezamenlijk voor het

²⁴ Heinz Kimmerle pleit voor het erkennen van animisme als wereldreligie, zie *The world of spirits and the respect for nature: towards a new appreciation of animism*, in: 'The Journal for Transdisciplinary Research' Vol.2 no.2, December 2006. *Animus* betekent *geest* of *ziel*.

prikbord te staan en dan de namen en relaties van de geportretteerden af te gaan. Oma Bon wist het feilloos en als je doorvroeg kwam er ook nog een treffend verhaaltje bij. Bij een ‘dochter in verwachting’ wist ze hoeveel weken het nog zou duren en dat ze nu iedere dag haring at en koffie wel kon uitspugen.

In tegenstelling tot mijn eigen familie, waar verhalen en relaties juist gebroken waren, was oma Bon een voorbeeld van familiale verbondenheid over de generaties heen. Zij kwam daarmee een beetje in de buurt van ubuntu-familiebesef. Een beetje, want de animistische inslag was ‘oma Bon’ vreemd en bij ziekte in de familie ging zij niet ‘in trance’ bij de voorouders te rade, om een disharmonie in verhoudingen via hun invloed, in kracht te herstellen. Dit alles opdat het slachtoffer (de zieke persoon) weer beter zou worden.

Transgeneratieve opvatting van de tijd en van de samenleving

Henk Haenen, Alkmaar, 9 juli 2024.